

Keszi Imre antifasiszta holokausztregényének emlékezete

Az *Elysium* fogadtatástörténete az 50-es és a 60-as években¹

A magyar holokausztirodalom időbeli alakulását és reprezentatív műveit emlékeztörténeti szempontból vizsgálva, az 50-es évek legjelentősebb prózai munkájának Keszi Imre *Elysium* című regényét tekinthetjük. Bár az 1958-ban kiadott prózakötetről elsietett lenne kijelenteni, hogy remekmű, legalább ennyire méltánytalan lenne kétségbe vonni meglévő művészi kvalitásait. Jelen tanulmány az írói pálya módosulása összefüggésében a regény fogadtatástörténetének részleges bemutatására tesz kísérletet az 50-es évekbeli recenzióknak és az emigráns holokauszt túlélők kritikáinak tárgyalásával. Az *Elysium* irodalomtörténeti nézőpontból elsősorban mint a magyar antifasiszta holokausztregény mintadarabja érdemes a megkülönböztetett figyelemre. Mivel meggyőző és alapos értelmezése mindmáig várat magára, ezért előzetesen röviden arról, hogy milyen formában őrizte meg a regényt a magyar irodalmi holokausztemlékezet.

Az *Elysium* hatástörténeti jelene

Keszi Imre és regényének közös osztályrésze, hogy a legújabb irodalomtörténeti összefoglaló munkák már nem tartják számon őket, mindemellett a kulturális emlékezetből sem tűntek el teljesen. Az író esetében leginkább az 1945 utáni kritikusi ténykedését mint az ideológiai elfogultság szélsőséges példáját őrizte meg az utókor, munkái viszont mára szinte teljesen feledésbe merültek. Mivel könyvei régóta nem jelennek meg új kiadásban, így módon nincs alakító hatással a kortárs irodalomra, és az irodalomtörténet-írás sem foglalkozik hagyatékának filológiai feldolgozásával.

Az *Elysium*nak csak témája miatt szentelnek némi figyelmet a holokauszt tárgyú kutatások. A regényt értelmező legújabb szakmunkák körében konszenzuális metódus, hogy szinte alig fordítanak figyelmet a mű irodalmi megformáltságának vizsgálatára. Mindmáig megválaszo-

latlan tehát a kérdés, hogy indokolt-e esztétikai értékekkel bíró irodalmi műalkotásként elemezni, vagy csupán az 50-es évek egyik holokausztregényét kell benne látni. A kérdésfelvetés azért lehet ma is aktuális és releváns, mert a magyar holokausztregényeké mindmáig nem létezik széles körben elfogadott irodalmi kánonja, ahogy a tárgy átfogó történeti feldolgozására sem történt kísérlet. Hiányzik emellett az irodalmi művek antifasiszta holokauszt-reprezentációjának a kutatása, ami megfelelő tudományos kiindulópontot adhatna a regény értelmezéséhez.

Az *Elysium* rendszerváltást követő fogadtatástörténete könnyen áttekinthető. A regény elfeledettségét jól mutatja, hogy még a holokausztirodalom tudományos alaposan kutatók sem feltétlenül ismerik. Erre szolgál példaként egy az 50-es évekbeli holokausztprózát feldolgozó irodalomtörténeti tanulmány, amelyben a hozzá képest kevésbé sikerült művek mellett említés szintjén sem jelenik meg.² A kevés irodalmi tárgyú értelmezések egyike viszont számontartja, s Gera György, Bárány Tamás, Ember Mária és Gyertyán Ervin köteteivel együtt tárgyalta. György Péter a hivatkozott művek azon közös vonását emelte ki, hogy „az úgynevezett »zsidó szempont« az elbeszélés szerzőjével azonosítható” bennük, illetve recepciójuk erősen korlátozott, amennyiben „inkább csak a bibliográfiai említés szintjén maradtak meg a kultúrtörténeti elbeszélésekben”.³ Az *Elysium* egy zárójeles megjegyzés erejéig Kőbányai János zsidó irodalomtörténetében is helyet kapott, ahol a szerző az 1956 utáni időszak egyik legjobb holokausztregényeként értékelte. Kritikai észrevételében amiatt bírálta Keszi Imrét, hogy „a magyar társadalmi viszonyokból szerette volna megérteni, és nem azokból kibontani a holokausztot”, ebből fakad, hogy realista jellemei a *Sorstalansághoz* képest „naivnak és édeskésnek” tűnnek.⁴ Pelle János szerint az *Elysium* méltatlanul hullott ki az irodalmi emlékezetből, amit a mű kanonizáló igényű újraértelmezésével kívánt orvosolni. Mellőzésének okát a párt-

¹ A közreadott tanulmány fejezete egy Keszi Imre *Elysium* című művének recepciójáról és elemzéséről szóló hosszabb munkának.

² KISANTAL Tamás: *A zsidóüldözés ábrázolása az 1950-es évek magyar irodalmában = Mesterek és tanítványok*. Szerk. CZEFFNER Dóra, BÖHM Gábor, FEDELES Tamás, Pécs, PTE-BTK TDT, 2018, 165–187.

³ GYÖRGY Péter: „A láger sors.” (*Gera György: Terelőút*) = *Jelenkor*, 2010, 12. sz., 1355.

⁴ KŐBÁNYAI János: *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*. Bp., Múlt és Jövő, 2012, 581.; Uő: *Jób díja. Háttér és recepció*. Bp., Múlt és Jövő, 2003, 51.

hatalom irányított támadása mellett abban látta, hogy a regény Auschwitz legtragikusabb vetületéről, terhes anyák és orvosi kísérleteknek alávetett gyermekek tömeges meggyilkolásáról szól. A szövegben állapotos anyákról mindazonáltal nem esik szó, és a direkt politikai elhallgatás tézise is feltehetően igényel némi korrekciót. A szerző az *Elysium*ot igyekezett a *Sorstalanság* „szerves előzményeként” beállítani, amelyet feltevése szerint Kertész „minden bizonnal” ismert és olvasott. Bár a kapcsolat nem zárható ki teljesen, a Kertész-filológia mind ez idáig nem szolgáltat bizonyító dokumentummal a tárgyban. Az írás a két regényt, Szabolcsi Miklóstól kölcsönzött kifejezéssel élve, a „mélyzsidó irodalmi hagyomány” epikai példáiként vette számba, de az ideológiailag terhelt „mélymagyar” fogalom mintájára képzett „mélyzsidó” szó pontos jelentésének definiálásával adós maradt.⁵ Meggyőző argumentáció hiányában így nem állapítható meg, miként kellene érteni a „mélyzsidó” kifejezést, ami a *Sorstalanság*ot vagy az *Elysium*ot megkülönböztetné más zsidó témájú művektől.

Amint látható, az *Elysium* recepciójában gyakori eljárás, hogy prózapoétikai karakterjegyek, elsősorban a kamaszgyermek főszereplő okán a *Sorstalanság*ához viszonyítva vizsgálják a regényt. Ezen írások közül külön meg kell említeni Koltai Ágnesnek az *Elysium* filmbemutatóját követően megjelent rövid filmkritikáját. Az 1987-ben készült recenzió érdeme, hogy a két prózaírói teljesítmény közti különbségre máig érvényes pontossággal világított rá: „A magyar irodalomnak több elfeledett műve is van, de keveset övez olyan makacs hallgatás, mint Kertész Imre *Sorstalanságát* és Keszi Imre *Elysiumát*. Nem azonos fajsúlyú regények, elfelejtésük, tudomásul nem vételük oka is különböző, de sorsuk azonos: kiestek a magyar irodalom fő sodrából. Pedig a *Sorstalanság* világirodalmi mércével mérve is remekmű, Semprun és Borowski mellett csak Kertész Imre teremtett olyan irodalmi nyelvet és stílust, amely a Holocaust, a tömeges emberirtás művészileg hiteles képét adta.”⁶ A kritika értékítélete tehát csak a *Sorstalanság*ot tartotta világirodalmi formátumú regénynek, amelynek elbeszélői nyelvét művészileg sokkal egységesebbnek találta, mint Keszi műve esetében. Az *Elysium* fogyatékoságát abban látta, hogy nem tudott megfelelni a nagy regényre vonatkozó szerzői ambíciónak. S Keszi a történelmi igazságszítás igényéről sem mondott le, hőse halálával mindazoknak tükröt akart mutatni, akik passzívan vagy tevékenyen részt vállaltak a zsidóság tragédiájában.

A *Sorstalanság*gal való párhuzam nyomán akár korábban nem sejtett irodalomtörténeti jelentőséget is lehet tulajdonítani az *Elysium*nak, legalábbis emellett érvel alapos szaktanulmányában Scheibner Tamás.⁷ Bár összehasonlító elemzésének eredményeit nem lehet elvitatni, ezek önmagukban még nem támasztják alá Pelle állításánál is merészebb hipotézisét, miszerint Kertész nem csupán olvas(hat)ta a művet, hanem szándékosan nem említette, elkerülendő, hogy annak értelmezési sémái rávetülhessenek saját munkájára. A gyermeki nézőpont és a pátosmentes elbeszélői modalitás, a jólneveltségnek megfelelő

Kertész Imre az Esterházy-kastély, az Írók Alkotóházának teraszán, 1975

© fortepan
adományozó:
Hunyady József

⁵ PELLE János: *Kertész Imre és a „mélymagyar” zsidó hagyomány* = *Uó: Zsidó gombolyag*. Bp., Ráday Könyvesház, 2007, 82–83. Eredeti megjelenés: *Árgus*, 2005, 12. sz., 3–27.; lásd még *Uó: Keszi Imre: Elysium = Heti Ökopol*, 2006. március 31. <http://www.ttfk.hu/hetiokopol/korabb.html>

⁶ KOLTAI Ágnes: *Paradicsomi játék. Elysium. Magyar film = Új Tükör*, 1987, 5. sz., 29.

⁷ SCHEIBER Tamás: *Utópiák igézetében. Keszi Imre és a magyar–zsidó együttélés = Irodalomtörténet*, 2013, 3. sz., 439–440.

érzelmi reakciók, az irodalmi olvasmányélményeken alapuló eseményértelmezés jelzett prózapoétikai analógiái mellett a szerző a holokausztértelmezések egyik kétségkívül alapvető különbségére is rávilágított. Eszerint míg Kertész Auschwitzot a jelen eleven traumájaként fogta fel, amely nem illeszthető be lezárt korszakként a történelembe, addig Keszinél a kenyeret átnyújtó szovjet katona a felszabadulás hírnökeként olvasható: „Miközben az Elysium névvel való ironikus játék nyomán úgy tűnt, hogy az elbeszélő leszámol az utópiák illúziójával, addig a regény végén újra megerősíti a hit szükségességét.”⁸ A holokauszt túlélő Keszi esetében kérdés, hogy a vézskorszak után tizenkét évvel, mellőzött helyzetében mennyiben kellett valójában leszámolnia utópikus elvárásaival, ha még táplált volna magában egyáltalán ilyen „illúziókat”. Az *Elysium* holokausztrepresentációjának sokkal inkább meghatározó aspektusa, hogy Szekeres Gyuri német lágerben pusztul el, a budapesti cselekménynarratívában viszont egyetlen zsidó szereplő sem szenved erőszakos halált náci katonának, csendőrök vagy nyilasok keze által. A magyar–zsidó együttélés eszméje tehát a nácik népirtásában tragikus törést szenved, de a Szekeres család túléli az üldöztetés időszakát. A gyermekhalállal terhelt múlttal szemben a részükre átnyújtott kenyér, mint szimbolikus jóvátételi gesztus, ezért hordozhatja magában a magyar–zsidó együttélés folytatásának szovjet-kommunista ígéretét. A markáns különbség valójában Kertész és Keszi közt a túlélés reprezentációja felől írható le. Köves Gyuri hazatér Buchenwaldból, és a holokausztot Budapesten túlélő, önmagukra ártatlan áldozatként tekintő zsidó szomszédoktól veszi vissza „saját sorsának” szemtanú igazságát. Szekeres Gyuri ártatlan áldozatként elpusztul a gázkamrában, az *Elysium*ban, ezért a koncentrációs tábor nem a túlélés, hanem a beteljesült népirtás helyszíne. A Németországból hazatérő magányos légertúlélő tanúságtételével tehát a koncentrációs táborok tapasztalatával nem rendelkező, a szovjet katonát együtt fogadó budapesti zsidó és nem zsidó túlélők közös túlélése áll szemben. A holokauszt túlélő egzisztenciális tanúságtételének kertészi modelljéhez képest Keszi valójában az agitativ retorikától és a kommunista párt illegális ellenállásának heroizálásától mentes antifasiszta humanizmust képviseli művével. A magyar holokausztirodalom antifa-

siszta nézőpontból történő vizsgálatára ez idáig egyedül Esbenschade vállalkozott tanulmányában. Az *Elysium*ról adott értelmezéséből sajnálatos módon azonban épp a kulcsfontosságú szereplő, az antifasiszta ethosz képviselőjének, a „harapós” humanista Zsámboky József karakterének az elemzése hiányzik.⁹

Keszi hányatott írói pályája

Műveinek kevés kritikusa volt. Egyikük nem sokkal az író 1974-ben bekövetkezett halálát követően találóan jellemezte úgy Keszi Imrét, mint „különös sorsú és konfliktusos pályájú alkotót”.¹⁰ Bár életútjának részletes áttekintése nem tárgya írásomnak, 30-as évekbeli indulásáról két tényt mindenképp szükséges elmondani. Egyrészt a Kodály Zoltánnál megszerzett zeneszerzői képesítését zenekritikusi munkájában kamatoztatta, másrészt szellemi tájékozódásának a Kerényi Károlyhoz köthető Sziget-mozgalm és a zsidó tradíció elmélyült tanulmányozása szabott irányt. Keszit intenzíven foglalkoztatta a zsidó–magyar együttélés kérdése, ezzel összefüggésben saját zsidóságában a kultúra elsődleges identitásmeghatározó szerepét emelte ki: „Én nem érzem magam semmivel sem kevésbé haladó írónak a zsidósághoz való kapcsolat miatt. Nálam a zsidósághoz való kapcsolat elsősorban kulturális kapcsolat, amelynek gyökerei a szülői házból, és a Zsidó Gimnáziumból töltött éveimből erednek. Akkor a gimnáziumban jól megtanultam héberül, a *Bibliát*, a *Talmudot* azóta tanulmányoztam, és megvallom őszintén, ez sokban forrásul szolgált írói ihletemhez.”¹¹ A világháború alatt a zsidókat hátrányosan érintő intézkedések közül a munkaszolgálat sújtotta, 1942-től háborús szolgálattételre hívták be. Az esztergomi munkaszolgálat sem szegte alkotókedvét, ez idő alatt írta meg az 1944-ben kiadott és a nyilasok által bezúzott regénye, *A várakozók lakomája* egyik fejezetét. Az Erdélyben töltött munkaszolgálatról hazakerülve 1944 nyarától feleségével, Hajnal Annával együtt a fővárosban vészelte át az utolsó hónapokat. A háború után a kommunista kultúrpolitikát képviselve kevés kíméletet tanúsító kritikusként hirdette a zsdanovi doktrína feltétlen érvényességét.¹² A koalíciós időkben az MKP azon fiatal tagjai, az „előresietők” közé tartozott, akik türelmetlenül gyorsítani kívánták a társadalmi átala-

⁸ Uo., 441.

⁹ ESBENSHADE, Richard S.: *A holokausztemlékezet másképpen. A magyar antifasiszta irodalom = Múltunk*, 2019, 2. sz., 55–76.

¹⁰ LUKÁCSY András: *Újraolvastuk az Elysiumot = Magyar Hírlap*, 1976, 94. sz., 4.

¹¹ ZSADÁNYI Oszkár: *Látogatás a hatvanéves Keszi Imrénél = Új Élet*, 1970, 13. sz., 3.

¹² Keszi kritikusi munkájának az áthagyományozott közkeletű vélekedésektől független, tárgyilagos értékelése Botka Ferencről származik:

„A Déry által felvetett és a kortársak visszaigazolva bizalmatlanságot ellenőrizve fellapoztuk a *Szabad Nép* 1948. szeptember-decemberi számain, s azt tapasztaltuk, hogy a Keszit körülvevő ellenszenv nem is annyira írásainak, mint inkább személyének, éles pálfordulásának szól. A kulturális rovat fiataljai: Méray Tibor, Molnár Miklós, Tardos Tibor vagy Vásárhelyi Miklós nem egy esetben keményebb hangot ütöttek meg, mint főnökük. Hozzájuk képest Keszi néhány megnyilatkozása már-már mérsékeltnek hat, leginkább a múlt értékeit népszerűsítő cikkeiben. Krúdy Gyula (okt. 20.), Tóth Árpád (nov. 7.),

kulást, a taktikai óvatosság nélkül radikális hangon képviselték az osztálycentrikus utópizmus, a marxista világnézet és a kommunista ideológia elveit.¹³ *A sziget ostroma* (1948) kapcsán Sötér István lényegre törően foglalta össze Keszi fiataalkori eszményeit megtagadó ideológiai offenzívájának eszmei tartalmát: Keszi „»Ostromnak« szánja kritikusi művét az »izolált Én« maradék magánya ellen: írásainak javarészt alkotják azok a könyörtelenül polemizáló tanulmányok, melyekben a harmincas évek sziget-szellemét ostromolja.”¹⁴ Mivel a kontraproduktívra vált szélsőségesen dogmatikus műkritikusi hevület hiteltelenné tette személyét, feltehetően Déry feljelentésének¹⁵ is köszönhetően a pártvezetés eltávolította a kultúrpolitika frontvonalából.¹⁶ Rovatvezetői megbízásának visszavonását követően 1949-ben távozott a *Szabad Néptől*, de különösen Révai József még sokáig indulatos ellenérzésekkel viseltetett irányában.¹⁷ Keszi helyzete a későbbiekben tovább romlott, amelyben nagy szerepet játszott a *Felelet*-vitában (1952) való fellépése, pártbüntetése egy kiadásra javasolt amerikai mű miatt, a szocialista realizmust élesen bíráló felszólalása az Írószövetség ülésén,¹⁸ a reformkommunistákat támogató magatartása. A kudarcok ekkor sem törték meg alkotói lendületét, a Jókai Színház által 1956-ban bemutatott *Törvényen kívül* című drámájában a zsidó bölcsész Ringwald Ervin figu-

rájában saját hasonmását vitte színpadra. A forradalom után elvesztette megmaradt társadalmi pozícióit, pártfunkcionáriusként félreállították, és 1957-ben elbocsátották tanári állásából a Színművészeti Főiskoláról.¹⁹ Az *Elysium* tehát egy olyan válságos periódusban született, amikor a párton belüli státuszvesztése miatt Keszi előtt bezárultak a politikai nyilvánosságban való részvétel lehetőségei, s negyvenhét évesen végérvényesen a pálya szélére, marginális pozícióba kényszerült. Helyzete életének utolsó évtizedeiben sem változott meg, a közéleti vitáktól távol sodródva írta tovább műveit. Bár nyilatkozata szerint nem követte nyomon az irodalmi életet, egy 1967-ben tett kijelentése erre némileg rácsófolni látszik: „a legfiatalabbak írásaiból kitűnőnek találom Nadas Péter barátom prózáját.”²⁰

A neológ családból származó Keszitől nem vitatható el írói tehetsége, ami az ő esetében műfajokban gazdag kifejezőmóddal párosult. Miután változatos műformákban kereste és találta meg saját egyéni megszólalásmódját, azon szerzők közé sorolták, akiket általában „jellegzetes kísérletező íróként” tartanak számon.²¹ A széles műfaji repertoár számlájára írták ugyanakkor, hogy őt is utolérte a „polihisztorok végzete”, s dacára a harminckötetes oeuvre-nek, a művészi rangjának kijáró elismerést egyik műve sem hozta meg számára.²² Alkotói teljesítményének ob-

Plakát
1944-ből
© fortepan,
adományozó:
Lissák Tivadar

Babits Mihály (nov. 26.), Kaffka Margit portréit saját koruk értékrendjéből kiindulva rajzolja meg, s munkásságukat igyekszik beilleszteni az új kultúra hagyományai közé. Megállapításai, érvelései természetesen a marxizmus kijelölté viszonyítási pontokhoz igazodnak, s az esetek többségében nem tűnnek erőszakoltnak. Kifogásolható és részrehajló mondatok elsősorban a kortársakról írottakban tapasztalhatók (így például a Sötér István szerkesztette *Négy nemzedék, Első magyar költők* című antológia, illetve Vas István *Római pillanat* című verskötetének ismertetésében, lásd *A hét könyvei*, 1948. dec. 4., 280., 5.), s még inkább az alakulóban lévő – hol munkásnak, hol demokratikusnak, hol szocialistának mondott – kultúrát/irodalmat érintő eszmefuttatásaiban (lásd *A jövő nagyjai*, 1948. okt. 31., 252. sz. 10.). A kortársakat illető elfogultságokból bőven jutott a *Jókedv és buzgalom* kritikájába is.” DÉRY Tibor *levelezése II./A. 1945–1950*. Szerk. BOTKA Ferenc, Bp., Balassi, PIM, 2008, 282.

¹³ STANDEISKY Éva: *A magyar kommunista párt irodalompolitikája 1944–1948*. Bp., Kossuth, 1987, 87–91.

¹⁴ SÖTÉR István: *Profétikus esztétika = Forum*, 1949, 2. sz., 119.

¹⁵ DÉRY Tibor: *Levél A művész karácsonya háttéréről és Keszi Imre megítéléséről = Uő: Szép elmélet fonákja. Cikkék, művek, beszédek, interjúk (1945–1957)*. Szerk. BOTKA Ferenc, Bp., PIM, 2002, 131–143.

¹⁶ Az író harminc év távlatából így emlékezett vissza erre az időszakra: „Természetesen kaptam is, osztogattam is sebeket, nyilván nemegyszer igazságtalanul, heves voltam és felületes is sokszor. Amit kaptam, nem fáj. Ma is úgy érzem, nem igazi összecsapásban kaptam. Csak vakon vagdalkoztak felém. Ne felejtjük el: ezek voltak azok az évek, amikor burzsoá álobjektivizmusnak számított, ha valaki úgy olvasott el és idézett egy mondatot, ahogy leírták. Éreztem – mert érezhettem – fölényemet ezekkel a módszerekkel szemben; esetlenségük kívülről sértett ugyan, de igazán érzékeny rétegekig nem ért el. Azok a sebek, amelyeket én ütöttem, valamivel jobban nyugtalanítanak. De nem

kívánom azt a benyomást kelteni, hogy sok rossz éjszakám van miattuk. Hogy lelkesen meg voltam győződve annak feltétlen igazáról, amiért odaütöttem, az nem érv. Nyilvánvaló, hogy mind meg voltunk róla győződve. De én igyekeztem a módszerek igazságát sem alárendelni az eleve vélt igazságnak. Sosem kívántam az eszközt a cél által szentesítettetni.” ABODY Béla: *Az Élet és Irodalom látogatóban Keszi Imrénél = Élet és Irodalom*, 1968, 14. sz., 16.

¹⁷ NEMES György: *Tiszta tisztatiszta = Élet és Irodalom*, 1985, 6. sz., 14.

¹⁸ Kalmár Melinda az Írószövetség 1956. szeptember 17-én tartott közgyűlése kapcsán Keszi kezdeményező szerepéről ír a vitákban: „Volt ennek a közgyűlésnek egy különös, de jellemző mozzanata is, amikor Keszi Imre magányos újtóként felvetette, hogy ha már úgyszólván pluralizmus van, vegyék ki az alapszabályból azt, hogy a szövetség egyik célja a szocialista realizmus alkotói módszerének kidolgozása, és helyette legyen az, hogy a marxizmus-leninizmus esztétikájának kidolgozása és fejlesztése. A közgyűlés ezt meg is szavazta, de Veres Péter, Darvas és a tényleges politikai eredményeket féltő Zelk Zoltán javaslatára a módosítás mégsem került be az alapszabályba.” KALMÁR Melinda: *Integráció és átalakulás. Irodalompolitika és irodalmi élet 1955 novembere és 1956 szeptembere között = Kritika*, 1997, 2. sz., 36.

¹⁹ A napi sajtó 1957-ben nem felejtette el Keszinek az *Irodalmi Ujságban* megjelent 56-os írásait, ahogy írószövetségi felszólalását sem. „Olyan emberfajtaához tartozik – írták róla –, akinek szeme van, de nem lát, füle van, de nem hall. Látását és hallását zavaros eszméi helyettesítik.” FÜLÖP Gábor: *Az „eltüntetett” osztályellenesség... Kis tallózás az október előtti sajtó hasábjain = Magyarország*, 1957, 7. sz., 14.

²⁰ ABODY: *i. m.* (1968), 16.

²¹ LENGYEL Balázs: *A kereső. Keszi Imre köszöntése = Élet és Irodalom*, 1970, 26. sz., 12.

²² LUKÁCSY: *i. m.* (1976), 4.

EMLEKEZZ MAGYAR!

MOST 25 ÉVE
KUN-KOHN BÉLAÉK RÉMURALMA

**MIND
HARC**

szükséges a szállítókra
 II. tc. (Hővédelmi törvény)
 hely. Fokozottmihály, Sas-
 tes. Törökbiúr, Budakeszi,
 utajdöntani levő személy és

határa szorított gépjárművek,
 ország Kormányzója kabinet-
 a. kir. Kozigantatási Bíróság
 országgyűlési kislóháza és
 művek.

adatok tartoznak az

almát, gépkocsi üléscinek

telesítő. (Ft. akkumulátor
 rendlete számának pontos
 teljes telefonszáma.

al kell ellátot:
 megjelölnek-
 asával (jogi személyeknél
 idő időben személyesen,

16	17
Dr. K. Váncsics Dr. K. Váncsics Dr. K. Váncsics	Dr. K. Váncsics Dr. K. Váncsics Dr. K. Váncsics
A-M-ig	A-M-ig
N-Z-ig	N-Z-ig

II. tc. (Hővédelmi törvény)

teleky Béla s. k.
 althörény,
 a. kir. I. bányászati ut.

Small text at the bottom of the right poster, including a date and some numbers.

jektív értékelésével kapcsolatban ezért is vélekedett úgy Gyertyán Ervin, hogy a szakma adós maradt vele szemben, s háborút követő kritikusi múltja miatt írásművészete valódi értékeinek számbavételére érdemben soha nem került sor.²³ Nehéz lenne megkérdőjelezni utóbbi észrevétel jogosságát, hiszen Keszinek az ideológiai dogmatizmus jegyében kifejtett munkássága nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy életműve iránt mindmáig fennmaradt az elutasító befogadói viszonyulásmód.

Az *Elysium* és az 1956 utáni antifasiszta emlékezetpolitika

Az 56-os forradalom utáni időszak kulturális nyilvánosságának egyik döntő fejleményét az irodalom ideológiai és közvetlen politikaalakító szerepének a leértékelődése jelentette.²⁴ Az adminisztratív intézkedések következtében börtönbe került Déry Tibor, Háy Gyula és Zelk Zoltán, az Írószövetség működését 1957-ben betiltották, az íróktól a forradalmat elítélő nyilvános politikai állásfoglalást vártak el, 1958 nyarán megszületett a népi írókat elmarasztaló párthatározat. Az irodalmi mezőnek az ideológiai funkciótól való megtisztítása miközben erősen beszűkítette a politikai megnyilatkozások írói jogát, a normatív esztétikai elvárások dogmatikus érvényesítésének felfüggesztésével korlátozott mértékben teret adott a művészi témaválasztás és önkifejezés szabadságának. Az államhatalom az irodalom depolitizálásával kívánta megakadályozni, hogy az irodalmi közösség mint véleményformáló értelmiségi elit ellenzéki fórumként tekinthessen tevékenységére. A közéleti állásfoglalás erkölcsi terhétől megszabadult íróársadalom ezzel tehát elvesztette kultúraalakító reprezentatív szerepét, új megbízatása szerényebb feladatot, az eszmei vezetés helyett a nép szolgálatát testálta rá. A nyilvános kritika tiltása megnyitotta az utat a politikai értelemben semleges írói magatartás előtt, ezzel együtt a támogatott szocialista realista művek mellett megjelentek a túrt kategóriába tartozó alkotások. Mivel a forradalom után az adminisztratív korlátozások a könyvkiadást csak fáziskéséssel érték el, ezért fordulhatott elő, hogy a kádári megtorlások ideje alatt a könyvpiacot a kiadható művek repertoárjának bővülése és a szakmai, anyagi és közönségigények fokozottabb figyelembevételére jellemezte.

A párthatalom számára 56 novembere után a forradalom értékelése jelentette a legégetőbb feladatot. Az eseményeket decemberben ellenforradalomnak minősítették, amelynek kitöréséért a „Horthy-fasiszta” erőket és az impe-

rialista hatalmakat tették felelőssé. A politikai retorikának újra része lett a fasiszta–antifasiszta dichotómia, és a haladó felfogású, demokrata kommunista ellenségét a reakciós, imperialista, elnyomó fasiszta testesítette meg. A kádári holokauszt-emlékezetpolitika, ahogy minden más korszak, saját jelenének előfeltevései és aktuális szükségletei felől olvasta újra a múltat. Ezért a vészorszak nem tartozott a frekvenciát közéleti-kulturális kérdések közé, jelentését a pártállami ideológiaként funkcionáló antifasiszta történelemszemlélettől nyerte el. Mivel a cenzúrában elsősorban nem a könyvkiadás szigorú kontrollja, hanem a nyilvános recepció, a kommentár és a kritika széles körű ellenőrzése érvényesült, ugyan megjelenhetett irodalmi szövegek témájaként, a kritika viszont a legritkább esetben reagált rá. A holokausztot bizonyos ideológiai frázisok („az üldözöttek”, „a fasizmus kegyetlenségei”, a „rémtettek”) ismétlésével írták körül. A zsidók sorsát a regényekben gyakran rendelték alá a nemzet sorsának, a nem zsidó szereplőket pedig leginkább kommunista voltak vagy társadalmi osztályhelyzetük miatt üldözték.²⁵ A kortársak véleménye szerint az 1956 és 1958 közti időszakban mégis lényegi változás, a közösségi tabuváltást érintő fordulat ment végbe: „Míg korábban a releváns tabu a zsidó identitást az izraelita hitre szűkítette, ettől fogva a legfontosabb tiltás 1956 emlékezetét érintette: ez csakis a fasiszták és az imperialista hatalmak által kipattintott »ellenforradalomként« volt tárgyalható.” Esbenschade szerint a holokauszt megjelenítésében a nacionalizmus fenyegetése miatt újra helyet kaphatott a magyar felelősség elismerése azt követően, hogy a pártállam a nemzeti érzésnek a társadalmi nyilvánosságban történő szigorú felügyelete mel-

Utcatábla
1944-ből
© fortepan

²³ GYERTYÁN Ervin: *Búcsú Keszi Imrétől = Élet és Irodalom*, 1974, 48. sz., 11.

²⁴ A korszak történeti értékeléséhez lásd KALMÁR Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Bp., Magvető, 1998, 79–133.

²⁵ ESBENSHADE: *i. m.* (2019), 62., 72.

lett döntött. A szerzői álláspont értelmében az *Elysium* társadalomképe is ezt az 56 utáni új ideológiai konszenzust tükrözte, amikor egyszerre ábrázolta a fasizmus bűvkörének alávetve és azzal szembeállva a magyar társadalmat.²⁶ Kőszeg Ferenchez hasonlóan Ember Mária is úgy látta, hogy 56 után a kádári politika részéről a zsidó értelmiség felé tett gesztusok közrejátszhattak abban, hogy a regényt kiadták.²⁷

Irodalomtörténeti szempontból az *Elysium* többek között azért tekinthető figyelemre méltó prózai műnek, mivel egyike volt azon regényeknek, amelyek az 50-es években vállalkoztak a holokauszt művészi témaként történő feldolgozására. Mindez azért lényeges, mert a háború utáni életrajzi jellegű visszaemlékezések első nagy hullámának lecsillapodását követően a holokausztéma, ha nem is számottevő formában, de az 50-es évek irodalmi életében is érzékelhetően jelen volt. A teljesség igénye nélkül, a forradalom évében jelent meg Cseres Tibor *Here-báró* és Jankovich Ferenc *Csepp a tengerben* című munkája, 1956 után a bori tábort megjárt György István *Halálraítéltek* (1957), Betlen Oszkártól az Auschwitzban ellenállást szervező kommunistákról szóló *Élet a halál földjén* (1959), az újságíró Ják Sándor *Emberek a máglyán* (1959) regénye, valamint Bodó Béla a kőszegi lágeréletet és a gyalogmeneteket felelevenítő *Káin visszatért* (1959) című novelláskötete. A fordítói munka eredményeként Robert Merle *Mesterségem a halál*, az orosz holokauszt túlélő Jurij Piljar *A halál foglyai*, a két cseh szemtanú, Kulka és Kraus *Halálgyár* című kötete, a lengyel szerzők írásaiból szerkesztett *Feltámad a gettó* és De Vries a holland kommunista ellenállás hősnőjéről, Hannie Schafról írt *A vöröshajú lány* című regénye vált elérhetővé.²⁸ Az *Anne Frank naplója* színpadi változatát a Madách Színház 1957 októberében, még a könyv megjelenése előtt mutatta be. A holokauszt emlékezetkultúrájának kialakulásában lényeges előrelépést jelentett az 1957-ben, a Magyar Partizán Szövetség keretén belül létrejött Deportáltak Antifasiszta Bizottsága (későbbi nevén, Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága), amely az antifasiszta emlékezetpolitika jegyében tevékenykedett.²⁹ Összességében: a közvetlenül forradalom után kiadott irodalmi szövegek a holokauszt iránti folya-

matos írói érdeklődést bizonyítják, és ez cáfolja azt a feltevést, miszerint csak az 1961-es Eichmann-per után került volna a népirtás kérdése fokozottabb mértékben a honi közfigyelem fókuszába.

Az *Elysium* fogadtatása az 1950-es években és az emigrációban

Az *Elysium*nak 1958-as megjelenésekor csekély kritikai visszhangja volt. A folyóiratok mindössze három rövidebb ismertetést adtak közre, mértékadó kritika vagy elemzés nem készült róla.³⁰ A legelső recenzió a „faji üldözés” korának hiteles és részletes ábrázolását dicsérte a regényben, amelyet „a borzalmas évek borzalmas életanyagának egyik legtehetségesebb megformálásaként” értékelt. A mű erényének a témakezelés elfogulatlan módját tekintette, elismerve, hogy történelmi tárgyát „több önfegyelmével és tárgyilagossággal már alig lehet feldolgozni”. A szereplők lélektanilag hiteles, hétköznapi figuraként történő ábrázolásával az objektív írói gyakorlat szerencsésen elkerülte a jó áldozatok és a gonosz tettesek leegyszerűsítő, „polarizáló jellemzését”, ezt bizonyítja, hogy a legellen-szenvesebb figurát, Varga Menyhértet is az üldözöttek közül választotta ki. A kritikus szerint a mértéktartó elbeszélői magatartást Keszi „egyéni nyelvművészetének” egyébként valóban két szembevetendő ismérve, „a megjelenítés sokszínű, egyenletes erőteljes művészet” és a „kulturált szemlélődés mélysége” tette teljessé.³¹ A könyvről írt másik, rövid ismertetést a *Népművelés* hozta le, ami éppúgy, mint a *Könyvtáros*, nem tartozott az irányadó orgánumok sorába. A kritika a gyermeki beszéd mód színvonalas kivitelezését emelte ki, amelyet a ritka írói tehetség biztos jelének tulajdonított. Miközben dicsérte a szerzőt, hogy meggyőzően írta le a világ átalakulását a gyermeki szemléletben, egészében is sikeresnek látta a regényt: „Keszi minden naturalizmus és szentimentalizmus nélkül írta meg a történetet, sikerült állandó feszültséget teremtenie, amely néhol, különösen a kisfiú megmentéséért folytatott akció túlméretezettsége miatt, már-már öncélúvá válik, de végül is a közjáték gyönyörű monológjai feloldják és helyére állítják a regényt.”³²

²⁶ Uo., 66. A szerző Kőszeg Ferenc visszaemlékező álláspontját tolmácsolja.

²⁷ EMBER Mária: *A holocaust a magyar prózairodalomban = Magyar Nemzet*, 1990, 211. sz., 11.

²⁸ MERLE, Robert: *Mesterségem a halál*. Ford. GERA György, Bp., Új Magyar Kiadó, 1955; FRANK, Anne: *Naplója*. Ford. SOLT Erzsébet, FRANK László, Bp., Európa, 1958; PILJAR, Jurij: *A halál foglyai*. Ford. LÁNYI Sarolta, Bp., Zrínyi, 1958; KRAUS, Ota – KULKA, Erich: *Halálgyár*. Ford. BALASSA László, Bp., Kossuth, 1958; *Feltámad a gettó*. Ford. SÓS Endre, Bp., Kossuth, 1959 (a kötetben WELICZKER, Leon: *A halálbrigád*; SZAC-WAJNKRANC, Noemi: *Tűzben elhamvadtak*; GOLDKORN, Dorka: *Emlékezések a varsói*

gettófelkelésre című írása); VRIES, Theun de: *A vöröshajú lány*. Ford. F. SOLT Erzsébet, Bp., Táncsics, 1959.

²⁹ SZÉCSÉNYI András: *Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei = Tanulmányok a holokausztról*. Szerk. BRAHAM, Randolph L., Bp., Múlt és Jövő, 2017, 306–313.

³⁰ ANTAL László: *Keszi Imre: Elysium = Könyvtáros*, 1959, 3. sz. 231.; LÁSZLÓ Anna: *Elysium – Keszi Imre regénye = Élet és Irodalom*, 1959, 17. sz., 9. Ny. A.: *Keszi Imre: Elysium = Népművelés*, 1959, 5. sz., 27.

³¹ ANTAL: *i. m.* (1959), 231.

³² Ny. A.: *i. m.* (1959), 27.

A regényről írt legfajtyosabb kritika az 50-es évek végén is mérvadó hetilapnak számító *Élet és Irodalom* hasábjain volt olvasható. Némileg meglepő, hogy az antifaszizmus – irányadó ideológiai funkciója ellenére – ez idáig egyáltalán nem tűnt fel a recepcióban. László Anna recenziója az egyetlen kivétel, amely politikai ballépéseit sem felejtette el fejére olvasni az írónak. Feddése ellenére Keszi regényét összességében „kemény és jelentős tiltakozó kiáltásként” értékelte: „Az író, akinek a közelmúltban fontos kérdésekben nem volt biztos tájékozódó képessége, most a leghatározottabban – egyben igen magas művészi szinten – hirdeti antifaszista elveit. Ez az antifaszista következetesség nagy emelő korunk alapvető kérdéseinek megértéséhez és a hozzájuk való helyes állásfoglaláshoz – önmagában azonban nem helyettesíti azt.”³³ Az *Elysium* legfontosabb értéke tehát, hogy művészileg sikeresen valószínűsítette meg az antifaszizmus epikai reprezentációját. Az antifaszista írói magatartás bár szükséges és örvendetes ideológiai állásfoglalás, önmagában azonban nem elégséges feltétele a világnézeti értelemben helyes nézőpont képviselésének. A normaként kezelt embertípus felől a szereplői magatartások is bírálatra adtak okot. Keszi hősei ugyanis elégtelen viselkedésmódokat példáltak, akik cselekvési szabadságuk birtokában sem képesek fordítani az események menetén és megmenteni Szekeres Gyurkát: „Az értelmiség képviselői, alapvető világnézeti és jellembeli különbségek mellett, egy valamiben közösek: erejük korlátozottságában. Akik szembe akarnak fordulni a fasizmussal, egyedenként gyengébbek semhogy célt érjenek. [...] Kudarcuknak ki nem mondott, de nyilvánvaló tanulsága az, hogy a veszélynek akkor kell ellenszegülni, amikor közeledik, s nem akkor, amikor már elborítja az egyént és megfosztja levegőjétől.”³⁴ A holokauszt valóságát a fasizták gyermekgyilkosságán keresztül bemutató regény tehát alkalmas arra, hogy közvetítse a magyar antifaszista ellenállás hiányából fakadó történelmi felelősséget. A recenzió főként a jellemfestés írói erényét respektálta, amelyet különösen a főszereplő esetében talált meggyőzőnek. Legfőképp a differenciált szereplői ábrázolásokkal sikerült Keszinél elkerülnie a hősöket illető sematikus általánosítást, miközben szövege lírai szépségű részeiben a korszak szenvedéséről is szemléletes képet adott. A szerző végül nemcsak a személyes sérelemből fakadó modellválasztás, de a kisfiát Auschwitzban elvesztő Szabolcsi Bencéről adott egyoldalúan előnytelen jellemzése miatt is elmarasztalta Keszit.

Az *Elysium* recepciótörténetet nem csupán a hazai nyilvánosság kritikái alkotják, híre eljutott az emigráns magyar körökbe is. A könyv megjelenéséről a londoni, Faludy György főszerkesztő neve alatt működő *Irodalmi Ujság* számolt be. Egy rövid idézet és tartalmi összefoglalás mellett a cikk a szereplők eleven és igaz volta mellett az érzélgős, patetikus ábrázolástól való tartózkodás miatt méltatta a kötetet: „A könyv mentes minden sematizmustól, felesleges pátosztól, krokodilkönnyektől és attól az utólagos hígítástól, ami *Frank Anna* naplóján érződik. Emberi és tisztességes írás.”³⁵ Az emigrációbeli fogadtatás érdekesebb fejezetét a holokauszt túlélők *Uj Keletben* megjelent írásai jelentik. Az Izraelben letelepedő F. Fürth Margit személyesen ismerte a Szabolcsi házaspárt, legalábbis ezt állította, amikor a regény dokumentumértékű igazsága mellett érvelt. Írása főként azért érdekes, mert az *Elysium* eseményábrázolását saját passzív áldozatszerpének védelmére, az ellenállás nélküli megadás vádjá ellen hozta fel igazolásul. Amint az többek közt Bruck Edith írásaiból tudható, Izraelben kevés empátiával viseltettek az emigráló holokauszt túlélők irányába, akiknek gyakran szemére hányták, hogy nem tanúsítottak fegyveres ellenállást ellenségeikkel szemben.³⁶ Fürth emiatt tartotta lényegesnek hangsúlyozni, hogy Keszi szereplőinek kudarca a gyermek megmentése ügyében nem csupán a zsidók, hanem a magyarok cselekvőképtelenségére is bizonyosságul szolgál. A szerző számára a múlttal való szembesülés fájdalma és az öngazolási kényszer sem engedhette meg, hogy a regény „andalító stíluszépségei” elfedjék a keserű történelmi igazságot: „Túl ezen a stíluszépségen, írásművészete megjelenítő erején, alakjai élettel telítettségén, a könyv külön dokumentáris jelentőségét ki kell emelnem.”³⁷ A regényt a szemtanú túlélők múltbeli élményeik felől olvasták, és saját tapasztalataikkal összevetve formáltak róla véleményt. A különböző emlékezői nézőpontok egymást kizáró értelmezéseket is eredményezhettek, amint azt egy másik holokauszt túlélő majd tíz évvel későbbi szövege mutatja. Az Argentínában élő Balla Erzsébet ugyanis éppen az *Elysium* dokumentarista hitelességét vonta kétségbe, és ehhez saját, 1965-ben megjelent *József körút 79* című dokumentumregénye jelentette számára a támpontot.³⁸ Indulatos hangvételű írásában azzal vádolta Keszit, hogy a „valóságot átszínező” művet írt, amelyben „szórványos balesetté” tompította a zsidóság tragédiáját, és „kellemetlen kis kalanddá” degradálta az átélt szenvedéseket. Ideológiai elfogultságot

A gróf Tisza
István utca
(ma József
Attila utca)
1944-ben
© Fortepan,
adományozó:
Pártos Paul

³³ LÁSZLÓ: i. m. (1959), 9.

³⁴ Uo.

³⁵ Z. N.: Keszi Imre: *Elysium = Irodalmi Ujság*, 1959, 20. sz., 10.

³⁶ BRUCK Edith: *Ki téged így szeret*. Ford. SZÉKELY Sándor, Bp., Európa, 1985, 123–124.; Edith BRUCK, *a Translingual Writer Who Found*

a Home in Italy. An Interview by Maria Cristina MACERI = Italica, 2007, 2–3. sz., 612–613. <https://www.jstor.org/stable/40505721>

³⁷ F. FÜRTH Margit: „*Elysium*” = *Uj Kelet*, 1962, 4112. sz., 11.

³⁸ A könyvről lásd n. n.: Balla Erzsébet: *József körút 79*. = *Uj Kelet*, 1965, 4999. sz., 11.

vetett a szemére, mondván, regénye „majdnem úgy hat, mintha egy erősen jobboldali irányzat látószögéből írta volna”. Balla kétségbe vonta a műből kiemelt epizódok hitelességét. Úgy látta, a szereplők pusztán „papírmásé” figurák, a szülők gyásza annyira halvány, hogy alig lehet észrevenni, a cselekmény azt a hamis benyomást kelti, mintha egyetlen fiút deportáltak volna, és a gyerekek télikabátot, húst és csokoládét kaptak volna a táborban gázkamra helyett. Az élelmiszerjegyek időszakában elképzelhetetlennek tartotta a Szekeres család makarónis sertéspörköltjét és telepakolt bevásárlószatyrát, teljesen valószínűtlennek a bujkáló zsidók erotikus zaklatásait az őket segítő keresztény nőkkal szemben és a zsidó nagymamák háborgását az ezüstkanállal felhabart tojás miatt unokájuk elhurcolása idején. Az embermentőkről szólva pedig nem „nyim-nyám, tehetetlen árnyalakok”, hanem a történeti hűségnek megfelelően bátor és tette kész férfiak ábrázolását várta volna el. A tételes cáfolatok sora, amely az *Elysium* olvasói számára aligha tűnik meggyőzőnek, összességében azt a végkövetkeztetést támasztotta alá, miszerint Keszi a „történelmi igazság” és az írói hivatás erkölce ellen egyaránt vétett, amikor nem a „színigazat” írta meg.³⁹

A kritikákat illető írói reakciókról nem lehet közelebbit tudni. Keszi bizonyára tisztában volt vele, hogy életművének holokausztregénye alkotja a legszínvonalasabb fejezetét. Elfogódottságtól sem mentesen később is szívesen nyilatkozott róla: „Aztán megengedhető, hogy szeresse *Elysium* című regényét, a kollektív szenvedésnek ezt a sze-

rény dokumentumát, elvégre vannak a közösségnek olyan dimenziói, amelyek felérnek a magányosságig.”⁴⁰ A könyv egy tiszteletpéldányát elküldte Kodály Zoltánnak is, aki zsidó származású feleségével együtt a Szent Teréz Intézet óvóhelyén élte túl a vészkorszakot. A zeneszerző személyes emlékeit felidézve válaszolta a következőket: „...az *Elysiumot* két este éjfélig olvastam, tehát úgy látszik, jó. Igaz, nálam sok a személyes érdekeltség. Majd olyanokon kell kipróbálni, akiknél ez nincs... Egy szál még hiányzik a töredékből, a németek kezdeti »barátságos« föllépése, mikor csak 200 takarót, matracot stb. kértek a Síp utcában, s a zsidók hittek nekik... Kivárom, hogy megírhatta a folytatást is.”⁴¹

Összegezve az *Elysium* korai fogadtatástörténetét: a forradalom utáni közhangulatban a könyv megjelenését egy ideológiai tabuváltásban bekövetkező fordulat kísérte. A regény szerény visszhangja nyilván egyszerre szólt a témának és a szerzőnek, ugyanakkor jelzésértékű, hogy László Anna – mérvadó kulturális fórumon megjelent – kritikájában alapvetően pozitívan nyilatkozott róla. Keszi tehát nem részesült elutasításban a kultúrpolitika irányából, és az eszmei elvárásokhoz nem igazodó témaválasztás „időszerűtlen” voltát firtató bírálattal szemben sem kellett védekeznie. Mindez ahhoz képest, hogy az írot a forradalom után minden társadalmi pozíciójától megfosztották, némileg meglepőnek tűnhet. Korántsem az viszont, ha szem előtt tartjuk, hogy az *Elysium* az antifasiszta holokausztirodalom mintapéldájaként a humanizmus eszméjének kudarcaként ábrázolta a holokausztot.

³⁹ BALLA Erzsébet: *Hamisítják a történelmet. Keszi Imre regényének marogójára = Új Kelet*, 1971, 7008. sz., 7.

⁴⁰ KESZI Imre: *Közölnöm kell Önnek a következőket = Írói vallomások*. Szerk. TÓBIÁS Áron, Bp., PIM, 1971, 59.

⁴¹ Idézi (D): Keszi Imre: *Válogatott zenei írások = Új Élet*, 1983, 24. sz., 4.